

ISLAMSKA MISAO

Osnivač i izdavač: Fakultet za islamske studije, Novi Pazar

Za izdavača: muftija dr. Mevlud Dudić

Glavni urednik: muftija dr. Mevlud Dudić

Pomoćnik urednika: hfz. prof. dr. Haris Hadžić

Redakcija: prof. dr. Sulejman Topoljak, prof. dr. Hajrudin Balić,
prof. dr. Mustafa Fetić, hfz. prof. dr. Almir Pramenković, doc. dr.
Siham Mevid

Šerijatski recenzent: hfz. prof. dr. Almir Pramenković

Tehnički urednik: Senad Redžepović

Lektor: Samir Škrijelj

Štampa: Grafičar, Užice

Tiraž: 500 primjeraka

Adresa redakcije: Fakultet za islamske studije,
ul. Rifata Burdževića 1, 36300 Novi Pazar

Štampanje ovog broja pomogla je Vlada R. Srbije - Kancelarija
za saradnju sa crkvama i verskim zajednicama

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Narodna biblioteka Srbije, Beograd

378:28

ISLAMSKA misao : godišnjak Fakulteta za islamske studije

Novi Pazar / glavni urednik Mevlud Dudić. - 2007, br. 1- . - Novi

Pazar : Fakultet za islamske studije, 2007- (Užice : Grafičar). - 24 cm

Godišnje. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Islamska misao

(Novi Pazar. Online) = ISSN 2956-2236

ISSN 1452-9580 = Islamska misao (Novi Pazar)

COBISS.SR-ID 141771532

RECEPCIJA ISLAMSKE MISLI - RELIGIJSKA SLOBODA¹

Apstrakt: Danas u XXI stoljeću smatramo da sloboda, sloboda religije, sloboda vjerovanja i uvjerenja jesu jedan od temeljnih principa kako nacionalnog tako i međunarodnog poretka, koji decidno reguliše osnovna i temeljna ljudska prava i slobode. Pojam sloboda (grč. *ἐλευθερία*; lat. *libertas*) izražava jedan od najosnovnijih i paralelno najkontraverznijih pojmova ljudske misli i prakse. Odnosi se, u najopćijem smislu, na tvrdnju „biti slobodan“ (nesputan, nezarobljen) i označava stanje u kojem subjekt može da djeluje bez prisile i zabrane. Položaj čovjeka potpuno suprotan slobodi jeste ropstvo. U modernoj politici, sloboda se sastoji od socijalnih, političkih, vojnih i ekonomskih sloboda na koje imaju pravo svi članovi zajednice. U filozofiji, sloboda uključuje slobodnu volju kao suprotnost determinizmu. U teologiji se misli na slobodu od efekata „praiskonskog grijeha“. U ontološkom smislu sloboda čini bit čovjeka, njegovu čovječnost, njegov identitet i integritet, njegovu genetski neponovljivu šifru koja ga razlikuje od ostalih bića determiniranih nužnošću. Pošto sloboda čini bit čovjeka kao ličnosti, neki je nazivaju i ličnom slobodom. Glas ove temeljne ljudske slobode se zove savjest. Premda se čovjek ne može odreći ove slobode, on se naspram nje može oglušiti. Ukoliko, pak, svjesno preuzima svoju slobodu, a time i odgovornost, onda se ona naziva pozitivnom slobodom u širokom dijapazonu svojih refleksija. Djeluju *erga omnes* prema svim pravnim subjektima u pravnom saobraćaju kroz kodificiranje u korespondentnim pravnim ak-

¹ Muftija dr. Mevlud Dudić, doc. dr. Sumeja Smailagić

tima. *Ergo*, kodifikacija principa slobode evaluirala je u raznim historijskim segmentima. Dobrim dijelom predstavlja duh evropskog iskustva u kojem je kršćanska doktrina zauzimala dominantnu ulogu. Na tom putu ostvarena prava i slobode odredili su strukturu abrahamovske porodice religije, gdje su procesi saradnje, tolerancije i razumijevanja znatno duži, time i sporiji za rezultate homogenizacije i integracije diverziteta, za razliku od procesa sukoba koji su veoma kraći, ali intenzivnije uvode društvenu dezintegraciju u fokus dejstva sistemom ideoloških klišea, u aktivni dezintegracijski proces, ostvarujući društvenu herezu, sinkretizam, prozelitarizam. Sumirajući hronološku genezu događaja, evidentno je da se nominalno „religijska sloboda“ postavlja za prosperitetno, time i poželjno društvo. No, činjenično stanje sa terena obiluje heterogenim subjektivitetima koji iniciraju koliziju slobode kao pravne kategorije u teoriji i praksi. Nadalje, oblikovanje modernog koncepta religijske slobode na Zapadu i njegovo prihvatanje u međunarodnim instrumentima ljudskih prava u XX stoljeću postavili su izazov savremenoj islamskoj misli da se na odgovarajući način očituje naspram ovih razvoja. Muslimanski pravници, teolozi i intelektualci ponudili su različite definicije slobode religije koje se međusobno razlikuju u pogledu shvatanja obima i sadržaja te slobode i njenih ograničenja. Prvenstveni cilj ovog rada jeste da analizira različite definicije i koncepte religijske slobode izložene u radovima modernih muslimanskih autora i ustanovi glavne tendencije u definiranju. Identificiraju se elementi religijske slobode koji se javljaju kod najvećeg broja autora te vrši poređenje sa normama međunarodnih instrumenata Ujedinjenih nacija.

Ključne riječi: sloboda, islamska misao, sloboda religije, recepcija

Reception of islamic thought – Religious freedom

Abstract: Today, in the XXI century, we believe that freedom, freedom of religion, freedom of belief and conviction are one of the fundamental principles of both the national and international order, which decisively regulates basic and fundamental human rights and freedoms. The concept of freedom (Greek: ἐλευθερία; Latin: libertas) expresses one of the most fundamental and, at the same time, the most controversial concepts of human thought and practice. It refers, in the most general sense, to the claim “to be free” (unfettered, uncaptured) and denotes a state in which the subject can act without coercion and prohibition. The position of man completely opposite to freedom is slavery. In modern politics, freedom consists of social, political, military and economic freedoms to which all members of the community are entitled. In philosophy, freedom includes free will as opposed to determinism. In theology, freedom from the effects of “original sin” is meant. In the ontological sense, freedom constitutes the essence of man, his humanity, his identity and integrity, his genetically unrepeatable code that distinguishes him from other beings determined by necessity. Since freedom is the essence of man as a person, some call it personal freedom. The voice of this basic human freedom is called conscience. Although man cannot renounce this freedom, he can turn a deaf ear to it. If, on the other hand, he consciously assumes his freedom, and thus responsibility, then it is called positive freedom in the wide range of its reflections. They act erga omnes towards all legal entities in legal traffic through codification in corresponding legal acts. Ergo, the codification of the principle of freedom was evaluated in various historical segments. It largely represents the spirit of the European experience in which Christian doctrine played a dominant role. Along the way, the realized rights and freedoms determined the structure of the Abrahamic family of religion, where the processes of cooperation, tolerance and understanding are significantly longer, and therefore slower for the results of homogenization and integration of diversity, in contrast to the processes of conflict, which are much shorter but more intensively lead to social disintegra-

tion. into the focus of the system of ideological clichés, into an active disintegration process realizing social heresy, syncretism, proselytism. So, the chronological genesis of events, it is evident that nominally “religious freedom” is set for a prosperous and therefore desirable society. However, the factual situation on the ground abounds with heterogeneous subjectivities that initiate the collision of freedom as a legal category in theory and practice. Furthermore, the shaping of the modern concept of religious freedom in the West and its acceptance in international human rights instruments in the 20th century posed a challenge to contemporary Islamic thought to respond appropriately to these developments. Muslim jurists, theologians and intellectuals have offered various definitions of freedom of religion that differ from each other regarding the understanding of the scope and content of this freedom and its limitations. The primary goal of this paper is to analyze the various definitions and concepts of religious freedom presented in the works of modern Muslim authors and establish the main tendencies in defining them. The elements of religious freedom that appear in the largest number of authors are identified, and a comparison is made with the norms of international instruments of the United Nations.

Keywords: freedom of religion, contemporary Islamic Thought

Uvod

Sloboda religije se u dokumentima Ujedinjenih nacija (u daljnjem tekstu UN-a) o ljudskim pravima tretira skupa sa pravom na slobodu misli i savjesti. Formulacijom "pravo na slobodu misli, savjesti i religije" nastojalo se obuhvatiti sve vrste stavova koje pojedinac može zauzeti naspram fenomena religije, od prihvatanja religije, preko indiferentnosti spram nje, do njenog odbacivanja. Pravo na slobodu religije definirano je u članu 18. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (UDLJP) iz 1948. koji glasi: "Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i vjere, što pravo uključuje slobodu da promijeni svoju vjeru ili vjerovanje i slobodu da se, bilo pojedinačno ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, ispoljava vjera ili vjerovanje učenjem, vršenjem, obredima i održavanjem."² Tekst čl. 18. UDLJP bitno je utjecao na definiranje prava na slobodu religije u drugim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima.

U čl. 18. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (MPGPP) iz 1966.³ godine, moguće je raščlaniti četiri komponente koje čine sadržaj prava na slobodu misli, savjesti i religije. Prva komponenta odnosi se na čovjekovu unutarnju duhovnu sferu (*forum internum*), odn. unutrašnji aspekt religijske slobode. Radi se o slobodi da se religija ili uvjerenje ispovijeda ili prihvati po svom izboru. Drugu komponentu čini sloboda da se religija ili uvjerenje ispoljava individualno ili u zajednici sa drugima, u privatnom i javnom životu, u obredima, praksi i poučavanju. Treću sastavnicu slobode religije čini zabrana prisile kojom se narušava pravo pojedinca da ispovijeda ili prihvati religiju ili uvjerenje po svome izboru. Ova odredba koja, prema nekim autorima,⁴

² *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima čovjeka* usvojena je na Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda 10. decembra 1948., Rezolucijom 217 (III) (V. Ljudska prava: odabrani međunarodni dokumenti).

³ *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* usvojen je i otvoren za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine 2200 A (XXI) od 16. decembra 1966. Stupio je na snagu 23. marta 1976. u skladu sa članom 49 (V. Ljudska prava: odabrani međunarodni dokumenti, str. 117).

⁴ V. Kevin Boyle, *Freedom of Religion in International Law*, u: *Religion, Human Rights and International Law*, priredili: Javaid Rehman i Susan C. Breau, Koninklijke Brill NV., Leiden,

odražava kur'ansko načelo da u vjeru nema prisiljavanja (*lā ikrāha fī ad-dīn*)⁵, zabranjuje prisilno prevjeravanje, primoravanje na odricanje od religijskih uvjerenja te, na vrlo načelan način, ograničava prozelitizam ili misionarstvo kao jedan oblik manifestiranja religije. Konačno, četvrta komponenta slobode religije koja je sadržana u čl. 18. MPGPP jeste pravo roditelja, odnosno zakonskih staratelja da osiguraju svojoj djeci vjersko i moralno obrazovanje koje je u skladu sa njihovim uvjerenjima.⁶ Prema Općem komentaru br. 22. paragraf 2. čl. 18. MPGPP, sloboda religije obuhvata slobodu teističkih, neteističkih i ateističkih uvjerenja, kao i pravo da se ne isповijeda bilo koja religija ili uvjerenje.⁷

Predmet ovog rada jeste definiranje slobode religije u savremenoj islamskoj misli te utvrđivanje sličnosti i razlika između definicija koje su ponudili muslimanski pravni i drugi znanstvenici sa odredbama međunarodnih instrumenata ljudskih prava.

Tradicionalna islamska pravna teorija ne poznaje izraz *ḥurriyya ad-dīn* kojim se u modernoj islamskoj misli najčešće označava sloboda religije. No ipak, ne može se osporiti činjenica da su ideja i sadržaji religijske slobode sadržani u osnovnim izvorima islamskog prava i tretirani u tradicionalnoj fikhskoj teoriji, s tim što su oni iskazani drugim terminima i izrazima, kao što su: a) *lā ikrāha fī ad-dīn* (kur'ansko načelo koje su klasični jurisprudenti - pravници tumačili u značenju zabrane prisiljavanja nemuslimana na prihvatanje islama), b) *iqrār ad-dīn* (priznanje religije, odnosno religijske zajednice), u sklopu ugovora o *ḍimmi* (zaštita) koji vladar muslimanske države (*dār al-islām*) ili njegov zastupnik sklapa sa nemuslimanskim podanicima,⁸ c) *tarkuhum wa mā yadīnūn* (osiguranje slobode nemuslimanima da iskazuju svoju religiju, izvršavaju religijske dužnosti i žive u skladu sa njenim pravilima),⁹ d) oružana bor-

2007., str. 41.

⁵ Al-Baqara, 256.

⁶ K. Boyle, nav. čl., str. 39-45.

⁷ *Ljudska prava: odabrani međunarodni dokumenti*, str. 314.

⁸ V. Tunūji (at.), Al-Imam Saḥnūn, *Al-Mudawwana al-kubrā li Al-Imām Mālik ibn Anas al-Ašbaḥī*, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bejrut, 1994., str. 529.

⁹ Al-Baqara, 193.

ba s ciljem eliminacije fitne koja se sastoji u onemogućavanju ljudi da slobodno izražavaju religiju i proganjanju ljude zbog njihove religijske pripadnosti.¹⁰ Shodno tradicionalnoj teoriji, promjena religije od strane pripadnika islama tretira se kao krivično djelo apostazije (*ridda*). Kada je u pitanju unutarreligijska sloboda, tradicionalna islamska pravna teorija, u principu, tolerira alternativno tumačenje religije koja se razlikuje od tumačenja većine ili ortodoksije (*ahl al-sunna wa al-ġamā'a*), ali pod uvjetom: a) da se novo tumačenje ne propagira među sljedbenicima "ortodoksije" i b) da se ono ne pokušava nametnuti silom,¹¹ odnosno da ono ne predstavlja prijetnju po javni red i sigurnost.

U savremenoj islamskoj misli koristi se nekoliko izraza za označavanje slobode religije ili vjerovanja: *ḥurriyya ad-dīn*, *al-ḥurriyya ad-dīniyya*, *ḥurriyya at-tadayyun*, *ḥurriyya al-i'tiqād*, *ḥurriyya al-'aqīda* i dr. Lepeza razilaženja (*iḥtilāf*) u poimanju slobode religije u modernom diskursu o islamu i ljudskim pravima (*ḥuqūq al-insān fī al-islām*) izuzetno je široka.

Otuda smo se opredijelili da izvršimo analizu većeg broja definicija i koncepata slobode religije izloženih u radovima savremenih muslimanskih autora i ustanovimo glavne tendencije u definiranju. Osim toga, neophodno je ustanoviti one komponente religijske slobode koje su prisutne kod najvećeg broja autora. Na temelju analize koncepcija slobode religije u savremenom diskursu o islamu i ljudskim pravima, moguće je identificirati tri ključne tendencije u definiranju koje će biti predstavljene u narednom poglavlju.

¹⁰ Fikret Karčić, *Studije o šerijatskom pravu*, Bemust, Zenica, 1997., str. 101.

¹¹ Pojam slobode tumačenja teoloških pitanja klasični muslimanski pravници razmatrali su u vezi sa pravnim statusom vjersko-političke grupacije haridžija. Na temelju prakse halife Alije r.a. muslimanski pravници su mogli izvesti zaključke da vlast neće poduzimati mjere prema nosiocima alternativnih tumačenja teoloških pitanja u islamu, niti ograničavati njihova prava sve dok oni ne predstavljaju prijetnju po javni poredak muslimanske države. Intenzivne polemike između različitih teoloških frakcija u srednjevjekovnom islamu potvrđuju poštovanje ovog pravila u praksi u najvećem broju slučajeva." (V. Kamran Hashemi, *Religious Legal Traditions, International Human Rights Law and Muslim States*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden – Boston, 2008., str. 33.)

Tendencije u definiranju

Manji broj muslimanskih autora smatra da je sam koncept religijske slobode (*al-ḥurriyya ad-dīniyya*) potpuno irelevantan za muslimane s obzirom da očitovanje islama, izvršavanje islamskih dužnosti i pozivanja u islam spadaju u religijske dužnosti muslimana, a ne u domen njegove slobode, te imajući u vidu da islamsko pravo zabranjuje muslimanu promjenu religije. Kada su u pitanju nemuslimani, oni imaju slobodu da ispovijedaju i slijede ili ne ispovijedaju i ne slijede bilo koju religiju ili uvjerenje.¹² Neki od autora koji zastupaju naznačena gledišta osporavaju i sam koncept slobode religije (*ḥurriyya ad-dīn*) te drže da islamsko pravo poznaje samo koncept vjerskih prava (*al-ḥuqūq al-i'tiqādiyya*) u koja spadaju: a) zabrana prisiljavanja nemuslimana na primanje islama, b) zaštita islama i Šerīata od strane države, c) pravo na teološka i pravna razilaženja u islamu i d) intervencija države u slučajevima iznošenja stavova koji konstituiraju apostaziju (*riḍḍa*).¹³

Veliki broj savremenih muslimanskih autora, od kojih posebno izdvajamo Munir Ahmad al-Bayāti, Sulaymān ibn 'Abd ar-Raḥmān al-Haqil, Muhammad al-Gazālī, Ḥayyil Muhammad Garāybah; 'Abd al-Wahhāb 'Abd al-'Aziz as-Sišāni; Muhammad az-Zuḥaylī; Ibrahim 'Abdullah al-Marzouqi i dr., načelo slobodne religije definiraju sukladno kur'anskom pravilu *lā ikrāha fi ad-dīn* i pravo pojedinca na prihvatanje ili neprihvatanje religije kao rezultat osobnog promišljanja i srčanog uvjerenja. No, viđenja tradicionalne islamske jurisprudencije osporavanja prava muslimana na promjenu religije i slobodu javnog izražavanja ateističkih (ili materijalističkih) uvjerenja nastavljaju živjeti u radovima ovih autora. Islamsko pravo, prema viđenju ovih autora, garantira slobodu izražavanja religije kroz individualno i kolektivno obavljanje vjerskih obreda, vjersko poučavanje i organiziranje u vjerske zajednice. Dio au-

¹² V. Abm. Mahbulbul Islam, *Freedom of Religion in Shari'ah: A Comparative Analysis*, A. S. Noordeen, Kuala Lumpur, 2002., str. 104-118. i *Muḥammad Aḥmad Mufti i Samī Šālīḥ al-Wakil, Al-Nazariyya al-siyāsiyya al-islāmīyya fi ḥūuqūq al-insān aš-šar'iyyah: dirāsah muqāranah, Ri'āsah al-mahākīm aš-šar'iyya wa aš-šu'ūn ad-dīniyya*, Katar, 1410. h, str. 90-92.

¹³ M. A. Mufti i S. S. al-Wakil, nav. dj., str. 90-92.

tora koji pripadaju ovoj tendenciji kao sastavni element slobode religije ističe i pravo pozivanja u religiju, odbrane religije od napada i kritike drugih te vođenja polemika sa pripadnicima drugih religija (*ḥurriyya al-munāqašāt ad-dīniyya*).

Normativno-pravna zaštita slobode religije odnosi se na muslimane i nemuslimane podjednako, s tim što neki autori koji pripadaju ovoj tendenciji priznaju slobodu religije isključivo pripadnicima monoteističkih religija. Kao ilustraciju ove tendencije predstaviti ćemo koncept slobode religije kod Muhammeda az-Zuḥaylija.¹⁴

Naime, Muhammed az-Zuḥayli o slobodi vjerovanja u islamu kaže sljedeće: "Islam ne obavezuje punoljetnog i duševno zdravog čovjeka na njegovo prihvatanje (...) Punoljetnoj osobi ostavljena je sloboda vjerovanja i izbora religije koju želi, pod uvjetom da snosi posljedice svog izbora (...) Činjenica je da je ovo teško i strogo pravilo za vjeroodstupnika (*murtadda*) ogranak slobode religije i vjerovanja, jer islam nikoga ne prisiljava na njegovo prihvatanje i ulazak u njega, dok se u njemu ne javi potpuno uvjerenje i puno zadovoljstvo (...), pa ako nakon toga istupi iz islama – to znači da je u islam ušao licemjerno, pretvarajući se i zbog sitnog interesa, a da je pritom nevjerništvo ostalo u njegovom srcu, što je poigravanje vjerovanjem i svetinjama te zaslužuje pogubljenje zbog ovog krivičnog djela, ili je, pak, izišao iz islama zbog navođenja šejtana, ljudi i džina (...). U tom se slučaju traži od njega pokajanje i otkrivaju mu se istine (...) i otklanjaju od njega sumnje, pa ako ustraje, kažnjava se pogubljenjem zbog poigravanja svetinjama, vjerovanjima i religijama i atakovanja na javni poredak (...)."¹⁵

Definiranje slobode religije iz islamske teološke i normativne perspektive zahtijeva da se analizira i razmotri odnos između ove slobode

¹⁴ Muḥammad az-Zuḥayli, profesor fikha, obavljao je funkcije prodekana za naučni rad Fakulteta šeriatskog prava Univerziteta u Damasku i dekana Fakulteta šeriatskog prava i islamskih nauka Univerziteta u Aš-Šariqi. Napisao je veliki broj naučnih djela, među koja spadaju: *Wasā'il al-iḥbāt fī aš-šarī'a al-islāmiyya*, *An-Naẓariyyāt al-Fiqhiyya*, *Ta'rīf 'āmm bi al-'ulūm aš-šar'īyya*, *Tārīḥ al-qaḍā' fī al-islām*, *Waẓīfa ad-dīn ʿī al-ḥayāti wa ḥāḡa an-nās ilayhi*, *ʿIm uṣūl al-Fiqh* i dr (Muḥammad az-Zuḥayli, nav. dj., str. 4., 423-424.).

¹⁵ Ibid., str. 173., 180-181.

i koncepta zaduženja (*taklif*). Posljednji koncept se u islamskoj pravnoj terminologiji definira kao zahtjev Zakonodavca kojim se nalaže određeno činjenje ili nečinjenje, odnosno propuštanje u formi pravne norme (*ḥukm*). Islamsko pravo tretira čovjeka pravnim obveznikom (*mukallaḥ*), ako ispunjava uvjete punoljetstva i duševnog zdravlja.¹⁶ Mukelef ima obavezu da izvršava vjerske dužnosti i poštuje šeriatske propise i norme. Ovakva koncepcija je u skladu sa islamskim viđenjem smisla čovjekovog života. Taj smisao se traži u čovjekovom odnosu i djelovanju naspram Boga, svijeta i drugih ljudi. Dakle, smisao života vezan je za čovjekovo djelovanje. Stoga se u Kur'anu, uz vjerovanje (*imān*), obavezno spominje i praktično ostvarenje takvog vjerovanja: „*Oni koji vjeruju i čine dobra djela...*“ česta je kur'anska sintagma. Šeriat ima praktičnu funkciju – da čovjekovo djelovanje i ponašanje dovede u sklad sa Božijom voljom.¹⁷

Druga tendencija očituje se kroz načelno prihvatanje koncepta slobode religije, koji se zasniva na kur'anskom ajetu *Lā ikrāha fī ad-dīn* (“u vjeru nije dopušteno silom nagoniti”). Shodno ovom pristupu, sloboda religije obuhvata sljedeće osnovne elemente: a) zabranu prisiljavanja na prihvatanje islama i b) slobodu individualnog i kolektivnog ispoljavanja vjere, u privatnosti i javnosti, kroz obavljanje vjerskih obreda, vjersko poučavanje i primjenu vjerezakona. Sloboda religije je ograničena zabranom istupanja iz islama te zabranom javnog manifestiranja ateističkih uvjerenja.

Dvije su ključne razlike između ovog i prethodnog pristupa definiranju slobode religije u islamu. Mada, svi autori koje smo svrstali u ovu tendenciju zalažu se za kontekstualno tumačenje tekstova Sunneta na kojima se temelje klasična pravila o apostaziji i općenito smatraju

¹⁶ Ova tendencija uočena je u radovima sljedećih autora: Muḥammada Rašida Rida'a, Maḥmūda Šaltūta, Muhammada Hashima Kamalija, 'Abdullahi A. an-Na'ima, Louaya M. Šafija, Riffata Hasana, Mahmouda Ayouba, 'Abd al-Ḥākima Ḥasana al-Ilīja, Subḥija al-Mahmašānija, Muḥammada 'Abd al-Malika al-Mutawakkila, Gāamāla al-Bannā'a, Rāšida al-Gānūšija, Fahmija Huwaydija, Muhammada Salima al-'Awwa'a, 'Abd al-Ḥāmida Aḥmada Abū Sulaymāna, Tāhe Jābira al-'Alwānija i dr.

¹⁷ Kao što je Rāšid al-Gānūši, Gāamāl al-Bannā', Riffat Hasan, 'Abdullahi Ahmad an-Na'im i dr.

da je njihova primjena u današnjem kontekstu neopravdana. Neki od naznačenih autora ovog usmjerenja u svojim djelima zalažu se za širenje domena zaštite slobode izražavanja religije i uvjerenja u islamskom pravu na pobornike ateističkih, agnostičkih, sekularističkih, materijalističkih i drugih filozofskih uvjerenja današnjeg vremena.¹⁸ Kao ilustraciju treće tendencije navest ćemo definiciju i ključne odrednice koncepta religijske slobode kod R. al-Gānūšija.¹⁹

Prema Al-Gānūšiju, sloboda vjerovanja je “pravo pojedinca da odabere vjerovanje bez bilo kakve prisile”. Šeriat garantira slobodu vjere kao nužan preduvjet čovjekove odgovornosti pred Bogom. U isto vrijeme, stavlja u obavezu muslimanima da argumentima pozivaju ljude istini, te da u odbrani istine, ako je to potrebno, koriste i oružanu silu. Nadalje, islam je zajamčio pravo pripadnika svih vjera²⁰ da grade bogomolje i obavljaju svoje vjerske obrede te slobodu izražavanja religije, s ciljem odbrane religije, pozivanja u nju i kritike drugih religija. Istupanje iz islama (*ridda*) u vrijeme Poslanika a.s. imalo je svojstvo prvenstveno političkog delikta i ono nema veze sa slobodom pojedinca da, prema svojoj savjesti, odabere religiju ili uvjerenje koje će slijediti. Islamsko pravo decidno normira jednaka prava muslimana i nemuslimana kao građana islamske države, uključujući i pravo na slobodu religije. U

¹⁸ Rāšid al-Gānūšī (r. 1941.) – muslimanski mislilac, aktivist i politički lider u Tunisu. Predsjednik je tuniske Partije renesanse (*Ḥizb an-naḥḍa*) i njen glavni teoretičar. Odrastao je u pobožnoj porodici, osnovno i srednje obrazovanje je stekao na Az-Zaytūni u Tunisu, a potom diplomirao filozofiju na Univerzitetu u Damasku (Sirija). Nakon studija, radio je kao profesor u srednjoj školi, a sa grupom mladih tuniskih aktivista osnovao islamski pokret. Godine 1981. osuđen je na jedanaest godina zatvora zbog osnivanja neautorizovane asocijacije, da bi bio oslobođen 1984. Godine 1987. osuđen je na doživotnu kaznu prisilnog rada, ali je optužba ukinuta 1988. U ranim 1990-im živio je u egzilu u Evropi. Ganušijeva misao održava duboko poznavanje islamske i zapadnjačke filozofije te nastojanje da se pomire islamska načela, s jedne strane, i modernost i progres, s druge strane (*The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, ur. John L. Esposito, Oxford University Press, 2009., str. 309-310.).

¹⁹ *Kafala al-islām li ahl kulli ‘aqīda ḥaqm iqāma al-ma’ābid...* (Rāšid al-Gānūšī, *Al-Ḥurriyyāt al-āmma fī ad-dawla al-islāmiyya*, Markaz dirāsāt al-waḥḍa al-‘arabiyya, Bejrut, 1993., str. 47).

²⁰ Ali-Imran: 64, Ta Ha: 44, Hadždž: 40.

islamskoj državi nemuslimani imaju slobodu izražavanja svojih vjerskih, ali i svjetovnih učenja i svjetopogleda.²¹

Odnos slobode religije i koncepta zaduženja (*taklīf*)

Definiranje slobode religije iz islamske teološke i normativne perspektive zahtijeva da se razmotri odnos između ove slobode i koncepta zaduženja (*taklīf*). Posljednji koncept se u islamskoj pravnoj terminologiji definira kao zahtjev Zakonodavca kojim se nalaže određeno činjenje ili propuštanje u formi pravne norme (*ḥukm*). Islamsko pravo tretira čovjeka pravnim obveznikom (*mukallaf*), ako ispunjava uvjete punoljetstva i duševnog zdravlja.²² Mukelef ima obavezu da izvršava vjerske dužnosti i poštuje šeriatske propise. Ovakva koncepcija je u skladu sa islamskim viđenjem smisla čovjekovog života. Taj smisao se traži u čovjekovom odnosu i djelovanju naspram Boga, svijeta i drugih ljudi. Dakle, smisao života vezan je za čovjekovo djelovanje. Stoga se u Kur'anu, uz vjerovanje (*imān*), obavezno spominje i praktično ostvarenje takvog vjerovanja: „Oni koji vjeruju i čine dobra djela...” česta je kur'anska sintagma. Šeriat ima praktičnu funkciju – da čovjekovo djelovanje i ponašanje dovede u sklad sa Božijom voljom.²³

Imajući u vidu ovu okolnost, veći broj savremenih muslimanskih autora ukazao je na činjenicu da sloboda religije za muslimana ne znači slobodu od vjerskih zaduženja i primjene šeriatskih propisa. Prema S. H. Nasru, za privrženog čovjeka vjere, bio on Jevrej, kršćanin ili musliman, slijeđenje zapovijesti vjere nije lišavanje njegove slobode, nego nježno istinsko postizanje. Nasuprot tome, za čovjeka koji je izgubio svoju

²¹ *Al-Mawsū'a al-fiqhiyya*, 1988., tom XIII, str. 248-249.

²² Enes Durmišević, *Šeriatsko pravo i nauka šeriatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008., str. 20. 25 Nasr, Seyyed Hossein, *Srce islama*, preveli: E. Karić, R. Hafizović i N. Kahteran, El-Kalem, Sarajevo, 2002., str. 373.

²³ Muḥammad Sa'īd Ramadan al-Būṭī, *Al-Ḥuqūq wa al-ḥurriyyāt al-madaniyya wa assiyāsiyya fi al-islam*, u: Ḥuqūq al-insān ʾīl al-islām bayna al-ḥuṣūsiyya wa al-ʾālamīyya, Al-Maḡma' al-malikiyy li buḥūṭ al-ḥaḍārah al-islāmiyyah, Al-Munazzamah al-islāmiyya li at-tarbiya wa al-ʿulūm wa at-Ṭaqāfah, Rabat, 1997., str. 157-158.

vjeru, za jednog ateistu, ovo pokoravanje Božijoj volji je ograničavanje njegove slobode. M. S. R. al-Būṭī ističe da zaduženost muslimana poštovanjem islamskih propisa nije u proturječju sa slobodom religije koju islam jamči. Naime, prihvatanjem islama čovjek dobrovoljno preuzima na sebe obavezu da poštuje njegove propise u svom životu i na taj način se približava svom Gospodaru.²⁴

Ebu Abdullah Muhammed ibn Idris eš-Šafi, ipak, smatra da je u savremenoj islamskoj jurisprudenciji potrebno načiniti distinkciju između vjersko-moralnih dužnosti prema Bogu (*'ibadāt*) i pravnih dužnosti koje su ograničene na područje društvenih odnosa (*mu'amalāt*). Klasični pravници su, prema njegovom shvatanju, vjersko-moralnim dužnostima prema Bogu neopravdano dali pravni karakter²⁵ previdjevši činjenicu da se normativna zaštita prava osigurava samo da bi se, u slučaju potrebe za tim, prinudno ostvarili interesi titulara prava.²⁶ U slučaju ibadeta, kao titular prava smatra se Allah dž.š., mada On na više mjesta u Kur'anu ističe da činjenje ibadeta i robovanje ne priskrbljuje Njemu korist, već ona pripada samom čovjeku. Iznoseći navedene konstatacije, Imama eš-Šafi se, međutim, ne osvrće na pitanje zekata koji spada među ibadete, ali se njime, istovremeno, nastoje ostvariti interesi primalaca zekata te mu se zbog toga teško može poreći njegova pravna obaveznost.

²⁴ Muḥammad Sa'īd Ramadan al-Būṭī, "Al-Huqūq wa al-ḥurriyyāt al-madaniyya wa assiyāsiyya fi al-islam", u: *Ḥuqūq al-insān al-islām bayna al-ḥuṣūṣiyya wa al-'ālamīyya*, Al-Mağma' al-malikiyy li buḥūṭ al-ḥadārah al-islāmiyyah, Al-Munazzamah al-islāmiyya li at-tarbiya wa al-'ulūm wa at-Ṭaqāfah, Rabat, 1997., str. 157-158.

²⁵ Malik, Šafiya i Ahmed smatraju da se ostavljanje namaza kažnjava smrtnom kaznom, u slučaju da osoba odbija da učini pokajanje i vrati se namazu, dok Ebu Hanife smatra da se osoba koja ostavlja namaz kažnjava zatvorom dok ne počne klanjati (Abdulhamid Mahmud Tuhmaz, Hanefijski fikh, preveli: Z. Hasanović (...), Haris Grabus, Sarajevo, 2002., tom I, str. 217-218.). Međutim, sam Poslanik a.s., iako je mnogo puta ukazao na važnost namaza i teške posljedice njegovog ostavljanja, nije organizirao praćenje prisutva ljudi na namazima u džamiji, niti je uveo bilo kakve prisilne mjere u ovom domenu. Louay M. Šafi, *Towards an Islamic Tradition of Human Rights*, American Journal of Islamic Social Sciences, International Institute of Islamic Thought i Association of Muslim Social Scientists, Herndon, XVIII/2001., br. 1, str. 30-33.

²⁶ Al-Baqara, 57; Ali-Imrān, 176-177 i sura Muḥammad, 32.

Zaključak

Sloboda religije je u sistemu ljudskih prava UN-a definisana već UD-LJP iz 1948., i to u vezi sa slobodom misli i savjesti. Ova definicija imala je presudan utjecaj na određivanje sadržaja religijske slobode u kasnijim instrumentima UN-a. Sloboda religije uključuje dvije suštinske komponente, i to slobodu vjerovanja, uključujući i slobodu promjene religije ili uvjerenja, i slobodu iskazivanja religije putem obreda, pridržavanja, prakse i poučavanja.

U savremenoj islamskoj misli ne postoji jedinstven pristup definisanju koncepta slobode religije. Uočene su tri glavne tendencije u njegovom definiranju, među kojima je posljednja kompatibilna sa standardima UN-a o slobodi religije i uvjerenja.

Prva tendencija ogleda se u osporavanju samog koncepta religijske slobode ili, pak, osporavanju njegove relevantnosti za pripadnike islama.

Druga tendencija se očituje kroz načelno prihvatanje koncepta slobode religije, koji se zasniva na kur'anskom ajetu *Lā ikrāha fi ad-dīn* ("u vjeru nije dopušteno silom nagoniti"). Shodno ovom pristupu, sloboda religije obuhvata sljedeće osnovne elemente: a) zabranu prisiljavanja na prihvatanje islama i b) slobodu individualnog i kolektivnog ispoljavanja vjere, u privatnosti i javnosti, kroz obavljanje vjerskih obreda, vjersko poučavanje i primjenu vjerozakona. Sloboda religije je ograničena zabranom istupanja iz islama te zabranom javnog manifestiranja ateističkih uvjerenja.

Treći pristup podrazumijeva eliminiranje navedenih ograničenja i širenje implikacija kur'anskog principa *Lā ikrāha fi ad-dīn*. Shodno ovom pristupu, sloboda religije iz perspektive islama obuhvata: a) slobodu izbora vjere ili uvjerenja, uključujući i promjenu vjere i zabranu vanjske prisile koja narušava ovu slobodu; ova sloboda je univerzalno ljudsko pravo koje posjeduje svaki čovjek, bez obzira da li je riječ o muslimanu ili sljedbeniku drugih religija i uvjerenja, b) slobodu individualnog

i kolektivnog izražavanja religije, ali i nereligijskih, odnosno svjetovnih uvjerenja.

Završit ćemo konstatacijom: svakom čoveku je posljednji i najviši cilj da što više i skladnije razvije svoje snage, potencijale i resurse u njihovoj ličnoj osobini, a uslovi kojima će to postići jesu harmonija između slobode i diverziteta djelovanja.